

Türk medeniýetinde çay kofeden nädip öñe geçdi?

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türk medeniýetinde çay kofeden nädip öñe geçdi? TÜRK MEDENIÝETİNDE ÇAY KOFEDEN NÄDIP ÖÑE GEÇDİ?

Çaýyň ykbalyny üýtgeden hadysa – 1839-nyj ýylyň Tanzimat (Reorganizasiýa, ýagny, «Üýtgedip gurmak») permany bilen çaltlaşan günbatarlylaşmak müddeti boldy. Ýewropany tanamak üçin giden býurokratlar we okamaga giden talyplar Günbataryň gündelik durmuşynyň möhüm parçasyna öwrülen çay halap içmäge başlady.

Aýdyşlaryna görä, Hytaý imperatory Şen-nun bir gün çay agajynyň aşağında otyrka, şahadan düşen ýapraklar gyzgyn suwly käsäniň reňkini üýtgedipdir.

Imperator şol suwdan içip, agry-ynjylaryna dowa tapansoñ, bu şypaly ot tizara jümle-jahana ýaýrapdyr.

*Çay badada dide-efruz olmaly,
Lebrizü-lebrengü lebsuz olmaly.*

Imperator Şen-nun

Türkleriň çay bilen tanyşlygy ep-esli gijä galypdyr, ýogsam bolmasa hunlar ir wagtlardan bări çay içipdirler.

Göchä-göçlüklər bilen bu ösümligiň täze ýerlere äkidilmän galmagy geň galdyryar. Megerem, çay önemçiliği boýunça bökdençlikler çarwa medeniýete eýe türkleriň bu ösümligi gündelik durmuşa öwürmegine päsgel beren bolmaly.

Çaýyň taryhyň gürrüň berýän makala taýýarlap ýörkäm, derrew beýik jahankeşdämiz Öwlüýä Çelebiniň eserine ser saldym, şonda Osmanlynyn gündelik durmuşynda çayyň ornunyň ýok diýen ýalydygyny gördüm.

Beýleki eserlerde-de ýagdaý şondan gowy däl. Käbir çäkli ulanylan döwürleri hasaba almasak, osmanylaryň çaya gyzygyp barýany ýokdy.

• **Osmanlylar kofäniň ölemen müşdagydy**

Çaý Osmanlyda giç ýaýranam bolsa, kofe türk halkynyň milli içgisine öwrülipdi diýen ýalydy.

Kanuny Soltan Süleýman döwründe Stambula aralaşan kofe ulamalaryň arasında ýiti çekişmeleriň döremegine getirdi.

Ulamalaryň kofäniň ýaltalyga we serkeşlige sebäp bolýandygy üçin gadagan edilmegi hakdaky talabyny Şeýhulyslam Ebusuud ependi içtihady tarapdan kabul etdi. Şol sebäpli Stambul portlaryndaky birnäçe ýük gämisinde duran kofeli çuwallaryň asty dilinip, deñze döküldi. Ebusuud ependi kofäni gadagan edýän fetwasynda tutarygyny gönüden-göni kofe baglanyşdyrmazdan şeýle düşündiripdi:

Mesele: Diniň gorayjysy Soltan telim gezek kofehanalary ýapdyrды. Şeýle-de bolsa, bir topar erbet adam muňa pitiwa etmän, güzeranyny dolamak üçin kofehana işledýär. Köpçüligi özlerine çekmek üçin tüýsüz cyraglary (göze gelüwli ýigdekçeler) işledýär, sadrançdyr dama ýaly oýunlary, güýmenjeleri oýnadýarlar. Şäheriň howardalary, aldawçylary, bibaş ýigitleri tirýek we beň çekmek üçin şol ýere üýşýärler. Bulardan has beteri, olar oýunlar we galp bilimler bilen aňrybaş derejede meşgul bolup, kofe içýärler we özlerine buýrulan dogalary ýatdan çykarýarlar. Kanuny taýdan kofe satýanlary we içýänleri öňüni alyp bilmägr mümkünçiliği barka öňüni almaýan kaza näme etmeli?

El-Jogap: Beýle hapa işleri edýänlere rehim etmän uzak wagtlaýyn türme jezasyny bermeli we şeýle işleriň öni alynmaly. Olary bu işleri etmekden saklap bilmeyän kazylary-da işden kowmaly.

Başga bir fetwasynda Ebusuud ependi şeýle diýýär:

Mesele: Baş müfti (Şeýhulyslam) arap ýurtlarynda Mekgede-Minede barha ýaýrap baryan kofe ulanşygy hakynda näme pikir edýär? Ony ulanmak harammy, halalmy?

El-Jogap: Alladan we günälere girmekden gorkýanlar kofäni sefihler ýa-da serhoşlar ýaly içmez, saglygy we esenligi üçin içibermeli, şu maksat bilen ulanýanlara hiç hili päsgelçilik yok.

Kofe we kofehanalara girizilen gadagançylyk Stambul bilenem çäklenenokdy. Ierusalimiň kazisy-da bu içginiň adamlary ýaltalyga we gybatkeşlige iterýändigi sebäpli gadagan edipdi. Ammon Koen bu gadagançylyk hakda şeýle diýýär:

«Ierusalime 1566-njy ýylyň ortalarynda baryp ýeten patyşanyň permany (1565-nji ýylyň noýabrynyň ahyrynda çykan) az wagt öñem giňden ýáýran täzelik bilen meşgullanmagy berk gadagan edýärdi:

«Käbir kişiler» kofe dükanlarynda ýa-da kofehanalarda birnäge sagadyny geçirip, gije-gündiz diýmän kofe içme endigini edinipdiler. Bu mekru işiň sebäp bolan arz-şikaýatlaryny Stambula ýetiren we degişli ýolbaşçylardan şeýle ýagdaýy soňlandyrmak üçin herekete geçilmegini haýış edenem Ierusalimiň ýasaýjylarydy. Arz-şikaýatlar artyp ugransoň, Ierusalim kazisy gümanlanýan edaralaryň başlyklaryny ýanyna çagyrdy we işlerini bes etmegi buýurdy. Birküç aýdan soň «kofe bişirilýän» we adamlaryň muny içmek üçin üýşýän «ýerleriniň» doly ýatyrylmagyny talap edýän şoňa meňzeş görkezmeler berildi.»

(Ammon Koen «Edebe ters täzeligiň oñlanýan ýagdaýa gelişи»).

Ähli päsgelçiliklere we gadagançylara garamazdan, kofe we kofehanalar hakdaky fetwalar eýdip-beýdip böwsüldi.

Köşk aristokratiýasynyň kofehana monopoliyasyny eline alyp, hut şondan girdeji çeşmesini edinmegi kofä bolan garaýsy üýtgetdi.

Ebusuudyň fetwasyna garamazdan, ilki Stambulda, soň başga ýerlerde yzly-yzyna kofehanalar we kofe dükanlary açılmaga başlandy.

• **Çaýyň ykbaly Tanzimatda üýtgedi**

Çaýyň ykbalyny üýtgeden hadysa – 1839-njy ýylyň Tanzimat (Reorganizasiýa, ýagny, «Üýtgedip gurmak») permany bilen çaltlaşan günbatarlylaşmak müddeti boldy. Ýewropany tanamak üçin giden býurokratlar we okamaga giden talyplar Günbataryň gündelik durmuşynyň möhüm parçasyna öwrülen çay halap içmäge başlady.

Ady agzalan kişiler döwlet apparatynda möhüm wezipelere geldigisaýy çay sarp edilişiniň gerimi-de çaltlyk bilen giñedi. Ýadyňzda bolsa, kofe-de ilki köşkde meşhurlyk gazanyp, soň halka ýaýrapdy, bu ýagdaý çayda-da gaýtalanýar.

Seýit Mehmet Izzet ependi «Çaý risalasy» atly gyzykly kitap ýazdy.

Salah Birsel meşhur «Kofeler» eserinde çayhanalaryň intelligensiýanyň arasynda oñlanyşyny şeýle ýazýar: «Diregleriň arasynda, kafeleriň arasyna gysylyp galan ownuk çayçylaram ep-esli müşderi toplaýar. Çaýcy Hajy Reşidiň çayhanasy edebiýatçylaryň barsyny öz goýnunda jemläp bilyärdi. Şinası 1870-nji ýylda Kemeralty köçesine göçende, Beýazit meýdanynda görkezmedik hormatyň şu ýerik görkezipdir. «Ferag» teatrynyň garşysynda Mehmet ependi kafesinden birküç dükan ýokarda».

Ahmet Rasim: «Jeditçi ýazyjy-şahyrlary bilemok, ýöne Stambuldaky öñki şahyrlardan şu ýere gelip-gitmedik ýekejeside ýokdy».

Oba ýerlerine gidip-gelýänlerden hat ýollaýanlaram az däldi» diýýär. Jenap Şahabediniň «Remezan gijeleri» atly makalasyndanam, onuň şol ýere iň bolmanda ýaş wagtlary köp gelendigini bilse bolýar.

Mundan beýlæk kofehanalaram özgerip, doly diýen ýaly çay satýan çayhanalara öwrülipdi.

Mälim bolşy ýaly, Neýzen Tewfik şahyr Mehmet Akif Ersoóyň ýakyn dostudy. Akif Neýzeniň yzyndan köp gezek gelen bu çayhanalaryny (kofehanalary) ýerden alyp ýere urýar:

*Mähelle kofesi Şarkyň harymy-katylydyr,
Tamam ol köne batgahanalar mukabilidir.
Biçäre ymmaty merhume olmezden gömüler,
Söner bu hufrede idraki, soñra özi öler...*

*Muhiti-lewsine dolmuş ki, beýle manzaralar:
Girende nury-nazary gap-gara bolup çykar!
Ýatar zemini-sepilinde en kesif eşbah,
Yüzer howany sakilinde iñ habis erwah.
Dehany-lagnata meñzär ýaryklary bilen tawan,
Gusar içinde näme bolsa hatyratyndan!*

Gysgaça aýdanda, günbatarlylaşma prosesimiz kofäniň soltanlylygyny-da ýykyp, çagyý başymyzyň täji edipdi. Kofe medeniýeti tagtyny diňe kofehanalarda däl, öýlerde-de çayá bermäge başlapdy.

Cyldyrly Aşyk Şenlik myhmançylyga baranda çay mürähet edilmezligine şeýle setirler bilen nägileligini bildiripdir:

*Öz obaňa çagyrdyň-da sen bizi,
Sen neneň eýlediň aşygy, sazy.
Dep çalyp oýnatdyň gelini, gyzy
Badasyz, gantsyz, çayásyz, itiň oglы it.*

Çaýyň Osmanlyda şeýlekin ornaşmagyndan soñ ýurtda bu ösümligi yetişdirmek üçin barlag geçirip görme buýrugyny Soltan Abdylhamyt II beripdir, emma bu pikir diňe respublika döwründe durmuşa geçirilipdir.

Çaýly gürrüni uzaltsaň uzaldyp oturmaly, emma ýazgymyzyňam soñuna geldik.

Sözi ussat Sezai Karakoçyň «Çaý» goşgusyna bereliň:
Törki çüñki kim aldy, kime berdiň?
Bir käse sowuk suw ýalydyr olar
Eliniň ýetyän her stolunda daş kibi bir çay.
Biziň içyän çayymyzam çaydyr.
Ýemşik dodakly, ezik gözli al-ýaşyllı çaylar
Şäherlerden köl güneş bardyr ol çaylarda
Ol çaylar daglary müň parça edip getirer.
Ýaşamagy zire-zire getirer.
Tans oýnaýan gyzyň topugy ýalydyr olar
Judi Garlend kibi çay, gan kibi çay
Ol çaylardan suw içenleriň gözleri
Meniň çayly käsämde seniň gözleriň bar
Senin gözleriň siziň çayly käsäñizde.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.
celikmehmedmazlum@gmail.com

Ýekşenbe, 08.01.2023 ý. Taryhy makalalar